

Олександр МАРУЩЕНКО

ЦІННЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВІЗВОЛЬНОГО РУХУ 30–50-х рр. ХХ ст.

Патриляк І. К. “Встань і борись! Слухай і вір...”: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.) : монографія / І. К. Патриляк ; Центр досліджень визвольного руху. – Львів : Часопис, 2012. – 592 с.

Нинішній етап розвитку вітчизняної історичної науки характеризується поглибленим дослідженням багатьох непростих і суперечливих проблем історії України 30–50-х рр. ХХ ст., пов'язаних, насамперед, із жертовною боротьбою Організації українських націоналістів й Української повстанської армії за національну державність, свободу та незалежність. Об'єктивне й усебічне висвітлення цього героїчного й водночас трагічного періоду української історії в усій його повноті, багатогранності та поліаспектності неможливе без ґрунтовного вивчення проблематики українського національно-визвольного руху на сучасному науковому, концептуально-методологічному рівні та на новому джерельному матеріалі, без застосування й упровадження методів соціальної, усної, гендерної історії, мікроісторичних, історико-антропологічних, просопографічних досліджень.

У цьому зв'язку звертає на себе увагу нова монографія відомого українського історика Івана Патриляка “Встань і борись! Слухай і вір...”: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.)¹, у якій на основі використання широкого кола джерел здійснене комплексне дослідження діяльності українського визвольного руху на території України від початку Другої світової війни до остаточної ліквідації радянськими органами держбезпеки збройного підпілля і його останніх активних представників наприкінці 1950-х рр. Ця монографія стала також апробацією докторської дисертації автора, яка була успішно захищена ним у 2012 р. у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка².

І.Патриляк є широкознаним дослідником актуальних тем і проблем з історії Другої світової війни, українського національно-визвольного руху 1930–1950-х рр., діяльності й боротьби ОУН та УПА. Згадана монографія є також своєрідним підсумком й узагальненням його численних попередніх історичних студій і напрацювань, певним рубежем й етапом у його науковій творчості. Назвою до книги, за словами автора в передмові до неї, стали слова зі знаменитих “44 правил життя українського націоналіста – «Встань і борись! Слухай і вір...»”, що значною мірою розкривають світогляд української молоді 1930–1950-х рр., яка перебувала під впливом ідеології українського дієвого націоналізму³.

Вражає джерельний комплекс монографії, публікацією якої до наукового обігу введений унікальний масив документальних матеріалів, велика кількість нових різнопланових архівних джерел із понад 70 архівних фондів близько 20 архівосховищ України й Польщі, зокрема, документи Галузевого державного архіву СБУ, архівних управлінь СБУ в окремих областях, значна частина яких раніше не використовувалася. Крім неопублікованих архівних матеріалів, у монографії використано величезну кількість опублікованих джерел, у т. ч. підпілля й повстанську періодику, археографічні видання, численні збірники документів з проблематики дослідження, а також щоденники, мемуари, листи, інтерв'ю й опитування безпосередніх учасників або свідків подій.

Особливістю монографії є її саме комплексний і синтетичний характер, а головним завданням, як зазначено автором у передмові, – розкриття ключових подій і явищ часів масштабної визвольної боротьби українського народу від кінця 1930-х до кінця 1950-х рр.⁴ Воно реалізується шляхом об'єднання й глибокого, ретельного дослідження двох великих періодів історії українського визвольного руху – діяльності підпілля ОУН й УПА під час Другої світової війни та в повоєнні десятиліття, розділити які, за словами І.Патриляка, надзвичайно складно, оскільки як у період війни, так і в перші роки після її завершення підпільно-партизанська боротьба за незалежність мала найбільш масовий, безкомпромісний і збройний характер⁵.

Такий підхід уможливив підготовку та написання автором вельми цікавої й змістовної узагальнюючої праці, яка, опираючись на солідний доробок попередників і широку документальну базу, дає масштабне й максимально повне уявлення про український антикомуністичний рух опору в досліджуваний період, сприяє реконструкції організаційної, державотворчої та військової діяльності ОУН й УПА в роки Другої світової війни та після її завершення.

Приступаючи до аналізу монографії І.Патриляка, слід сказати, що вона складається із 6 розділів, які, у свою чергу, поділяються на 23 підрозділи.

У першому розділі “Діяльність українського націоналістичного підпілля на початковому етапі Другої світової війни (вересень 1939 – травень 1941 рр.)” автор розкриває історичні передумови зародження українського націоналістичного руху й активізацію його діяльності напередодні війни, характеризує збройні виступи націоналістичного підпілля в період вересневої кампанії 1939 р., аналізує його становище в період радянської Західної України. Він переконливо доводить, що виникнення українського націоналізму як політичного руху стало суспільною реакцією на невдачу й програму боротьбу за незалежність у 1917–1921 рр., трагічне становище української нації в міжвоєнний період, неспроможність тодішніх політичних лідерів забезпечити реалізацію її права на самовизначення. На думку І.Патриляка, появі самостійницького руху також сприяли криза українського демократизму, суспільна недовіра до ефективності легальної боротьби, руйнування престижу парламентських і ліберальних цінностей в Європі, тиск на українців з боку польської держави, популярність у тодішньому світі успішних, життєздатних і перспективних, як видавалося, радикальних національних і соціальних рухів⁶.

Аналіз діяльності ОУН під час радянсько-польської війни 1939 р. зумовив висновок І.Патриляка про те, що через розпочате 17 вересня радянське вторгнення в Польщу ОУН своїми збройними виступами не зуміла встановити українську владу на території західноукраїнського регіону, однак відверто засвідчила прагнення українців до власного державного життя, а також наявність свого потужного потенціалу як підпільно-революційної організації⁷.

Розгляд дражливого питання про внутрішньоорганізаційний конфлікт і розкол ОУН на бандерівську й мельниківську фракції в 1940–1941 рр. зробив можливим авторські висновки про їх причини, до яких віднесені не спецоперації іноземних служб держбезпеки, а суперечки щодо тактики визвольної боротьби між Крайовою ексекутивною й еміграційним Проводом українських націоналістів, світоглядні відмінності між давніми емігрантами та безпосередніми учасниками оунівського підпілля в Україні, кадрові проблеми, особистісні конфлікти й амбіції, організаційний і структурний дуалізм⁸.

Характеристика діяльності українського націоналістичного підпілля в жовтні 1939 – травні 1941 рр. спонукала І.Патриляка до висновків про те, що ОУН(б) зуміла вистояти в боротьбі з радянськими каральними органами й напередодні німецько-радянської війни перетворитися в доволі масову та розгалужену підпільну структуру, яка після 22 червня 1941 р. приступила до енергійної реалізації плану антирадянського повстання, відновлення української державності, початку формування осередків української адміністрації⁹.

Другий розділ монографії “Націоналістичне підпілля в перші місяці німецько-радянської війни” присвячений найважливішим аспектам діяльності ОУН від червня до грудня 1941 р. і, насамперед, збройним антирадянським виступам українських націоналістів у червні-липні 1941 р., їхній державотворчій роботі у зв’язку з проголошенням Акта 30 червня 1941 р. про відновлення української державності, початку протистояння між українським націоналістичним підпіллям і нацистським окупаційним режимом та військовотворчим заходам оунівців влітку-восени 1941 р.

Фактологічні матеріали цього розділу підтверджують авторські висновки про те, що організовані ОУН літні антирадянські повстання були масштабними й скоординованими, вони продемонстрували потужність і силу націоналістичного руху, його рішучість у боротьбі за досягнення кінцевої мети – створення української держави. Адже внаслідок збройної активності в перші тижні війни націоналістам, зокрема бандерівцям, удалося взяти під контроль п’яту частину території тодішньої УРСР, організувати на ній органи української адміністрації та місцевого самоврядування¹⁰. І.Патриляк зауважує, що прагнення оунівців до опанування ситуації в західноукраїнському регіоні ще до приходу вермахту, звільнення від радянської присутності

окремих місцевостей силами націоналістичного підпілля дозволяло керівництву бандерівської ОУН сподіватися на початок процесу державотворення й швидкого будівництва адміністративного апарату, на прихильне до української справи ставлення з боку німців, котрі мали би рахуватися, як вважалося, з фактом існування суверенної української влади й визнати Україну рівноправним союзником¹¹.

Торкаючись проблемного й жваво дискутованого в сучасній історіографії та публіцистиці питання про історичне значення ініційованого ОУН(б) Акта відновлення української державності від 30 червня 1941 р. як реалізації революційним чином права нації на самовизначення, І.Патриляк відкидає існуючі звинувачення на адресу його ініціаторів у нелегітимності цього документа й доводить, що в умовах війни організувати “більш легітимне” з юридичного погляду проголошення незалежності було нереально. Автор монографії переконаний, що альтернативою львівській декларації, яка в тактичному плані спрямовувалася на провокування німецького керівництва визначитися у своєму ставленні до української проблеми, були “лише пасивне спостереження за зміною окупаційного режиму на українських землях, повна дискредитація та маргіналізація національно-визвольного руху”¹². На користь легітимності Акта, слушно зауважує І.Патриляк, свідчить його підтримка численними зборами населення в різних районах Західної й Правобережної України, документально зафіксована відповідними рішеннями, протоколами, підписами громадян, що зберігаються в центральних архівах м. Київ¹³.

Не обходить І.Патриляк увагою й контроверсійного третього пункту Акта 30 червня 1941 р., де йдеться про майбутню тісну співпрацю з “Велико-Німеччиною”, котра “під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад у Європі”, і про “союзну німецьку армію”. Критикуючи в цьому зв’язку поширені твердження про маріонетковість новопроголошеної держави, оунівську колаборацію тощо, І.Патриляк згадані дипломатичні реверанси стосовно Німеччини, Гітлера й вермахту пояснює насамперед значною військовою присутністю німців у Львові, неможливістю в умовах бойових дій реалізувати всі довоєнні плани ОУН(б) щодо проголошення відновлення суверенітету України й захопиту столицю Галичини силами оунівського підпілля й батальйону “Нахтігаль” саме до приходу німецьких військ, а також ще однією спробою націоналістів продемонструвати свою готовність до рівноправного союзу обох держав¹⁴.

Принципового значення набуває таке твердження І.Патриляка: “Розвиток подальших подій, пов’язаний з арештами лідерів ОУН(б), ліквідацією Українського державного правління та нижчих ланок української адміністрації, чітко продемонстрував, що про жоден колабораціонізм чи навіть узгодженість позицій із нацистами не йшлося, а всі згадки про Німеччину в Акті від 30 червня ... були лише не зовсім вдалим “дипломатичним прикриттям”, яке не врятувало націоналістів від гітлерівських репресій”¹⁵. Про це яскраво свідчив і німецький наказ від 25 листопада 1941 р. про необхідність знищення всіх активістів руху Бандери як грабіжників у зв’язку з підготовкою ним повстання з метою створення незалежної України. Його аналіз, як й осмислення всієї еволюції відносин оунівців з німцями від червня до листопада 1941 р., уможливили висновок І.Патриляка про те, що з кінця 1941 р. ОУН(б) остаточно перейшла з категорії ситуативних союзників до категорії ворогів нової гітлерівської імперії, що їй попри арешти, страти та переслідування вдалося закласти підвалини функціонування українського націоналістичного підпілля на території Великої України¹⁶.

Торкаючись військовотворчої діяльності націоналістичного підпілля влітку-восени 1941 р., І.Патриляк розкриває такі її основні аспекти, як формування відділів Української національної революційної армії, Української народної міліції, “Січей”, котрі мали стати зародками українського війська, зокрема, на Волині, Поліссі. Автором установлено, що у вересні 1941 р. німецька окупаційна адміністрація паралізувала будь-яку легальну військовотворчу роботу націоналістів і спонукала їх створити в Західній Україні мережу нелегальних і напівлегальних старшинських кадрів, що стало поворотним пунктом від співпраці з німцями до підготовки збройної боротьби проти них¹⁷.

У третьому розділі монографії І.Патриляк ретельно досліджує діяльність ОУН у 1942 – на початку 1943 рр., аналізує перехід українських націоналістів до повстанських форм боротьби, розкриває обставини створення УПА. У цій дуже змістовній частині своєї книги автор висвітлює діяльність підпілля ОУН(б) й ОУН(м) у 1942 р., підготовку бандерівців до антині-

мецького збройного повстання, участь підпілля ОУН(б) на Волині та Поліссі в створенні УПА. Ним підкреслено значення III конференції ОУН(б) (лютий 1943 р.), яка дала офіційний старт для повстанської боротьби проти Німеччини, виділено головні стадії протистояння між українським націоналістичним підпіллям і нацистським окупаційним режимом – пропагандистську (липень 1941 – весна 1942 рр.), пропагандистсько-самооборонну (квітень-грудень 1942 р.) і наступальну (від січня-лютого 1943 р.). Вираженою науковою новизною відзначається четвертий підрозділ цього розділу, у якому йдеться про “колективний портрет” вояка УПА, а також її структуру, чисельність, трансформації, забезпечення, тактику, старшинські кадри, уніформу, нагороди.

Аналіз діяльності підпілля бандерівської й мельниківської фракції ОУН у 1942 р. зумовив висновки І.Патриляка про використання ними тактики “накопичення сил” з метою підготовки загальнонаціонального повстання в момент очікуваного націоналістами виснаження й послаблення СРСР і Німеччини на Східному фронті, припускаючи виникнення шансів на здобуття Україною державної незалежності за аналогіями часів Першої світової війни¹⁸.

Опираючись на значний джерельний і фактологічний матеріал, автор монографії доводить, що наприкінці літа – восени 1942 р. керівництво ОУН(б) на Волині та Поліссі у зв’язку з посиленням окупаційного режиму, загостренням стосунків між українським підпіллям і німецькою окупаційною адміністрацією, появою на північно-західних українських землях радянських партизанських загонів переконалося в нездійсненності в умовах нацистського терору попередньої тактики постійного накопичування сил для загального, всенародного повстання й створення великої регулярної армії. Воно переглянуло свою позицію щодо недоцільності застосування партизанських методів боротьби, пішло на зміну тактики діяльності, схиляючись до партизансько-повстанської боротьби, до масштабного розгортання партизанської війни проти німців як початкової фази загальнонаціонального повстання й революції¹⁹.

Аналізуючи процеси створення УПА, І.Патриляк доводить, що до кінця 1942 – початку 1943 рр. ОУН(б) загалом була готова до початку розгортання масової повстансько-партизанської боротьби, а її керівництво в жовтні-грудні 1942 р. на Волині та Поліссі здійснило початкові заходи щодо розбудови повстанських структур, пізніше, з травня 1943 р., поширивши цей досвід на територію Галичини. Отже, упродовж п’яти осінньо-зимових місяців 1942–1943 рр. було сформовано зародок майбутньої підпільної армії, а до середини літа 1943 р. командування бандерівської УПА, через невдачу переговорного процесу, здійснило в жорстокий, насильницький спосіб централізацію й об’єднання повстансько-партизанського руху та встановило над ним контроль, сконцентрувавши у своїх руках для уникнення хаосу отаманщини всі найбільші повстанські формування, у тому числі мельниківські й бульбівські²⁰. Зупиняючись на проблемному для істориків питанні про кількісний склад УПА, І.Патриляк припускає в умовах браку джерел, зокрема, облікових документів повстанських штабів, що її особовий склад з кінця 1943 р. і до середини 1945 р. міг коливатися в межах 14–23 тис. осіб із чисельною перевагою повстанських підрозділів у різних регіонах у різний період, а загалом від 1939 до 1960 рр. зі структурами націоналістичного підпілля й повстанського руху були тісно пов’язані 400–500 тис. українців²¹.

Вельми цікавою, багато в чому новою є авторська інформація про підготовку старшинських і підстаршинських кадрів УПА та військовий досвід курсантів командирських шкіл, про навчальні програми, систему оцінювання, розпорядок дня в повстанських старшинських і підстаршинських школах, військові ступені в УПА, про облаштування вишкільних таборів, харчування та матеріальне забезпечення курсантів, бойову тактику й озброєння УПА.

Реконструюючи “колективний портрет” українського повстанця, І.Патриляк ледь не першим із дослідників використав унікальне історичне джерело – евіденційні (пам’ятні або облікові) картки воїнів УПА, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України в м. Київ. Просопографічний метод дослідження сприяв відтворенню автором достатньо адекватного “колективного портрета” українського повстанця з Волині, зокрема, групи “Богун” УПА-Північ, на зламі 1943–1944 рр., особливо наголосивши на таких ознаках, як регіональне походження й національна приналежність вояків УПА, їхнє со-

ціальне походження, професія, вік, освіта, сімейний стан, служба в іноземних арміях, військові звання та спеціальності, поранення, підвищення, нагороди, покарання, псевда вояків УПА²².

Результатом цього аналізу стали важливі наукові висновки І.Патриляка про те, що УПА мала тенденцію до перетворення на всеукраїнську армію, що її програмні цілі й ідеї були близькими та зрозумілими для українців із різних регіонів УРСР та за її межами; що український національно-визвольний рух, репрезентований оунівським підпіллям й УПА, складався не з “петлюрівських недобитків”, а був робітничо-селянським і аж ніяк не буржуазним чи куркульським²³, на чому спекулювала радянська історіографія й що не підтверджується статистичними даними.

Ще один авторський висновок полягає в тому, що протягом 1942 – початку 1943 рр. український повстанський рух зміг здобути максимальних організаційних результатів у вкрай несприятливих умовах відсутності державної матеріальної підтримки, офіцерського складу кадрової армії, при постійній військовій загрозі, розпочавши грандіозну боротьбу, зумівши мобілізувати маси людей, надихнути їх вірою в правоту національної ідеї та в її перемогу²⁴.

У четвертому розділі монографії “Протистояння з гітлерівським окупаційним режимом. Націоналістичне підпілля у 1943–1944 рр. Українська Головна Визвольна Рада” І.Патриляк ґрунтовно аналізує збройний опір УПА й націоналістичного підпілля нацистському окупаційному режимові, обставини створення Української народної самооборони в Галичині (майбутньої УПА-Захід), розкриває особливості переговорів керівників українського резистансу з представниками німецької адміністрації та силових структур, розмірковує про діяльність націоналістів на завершальному етапі німецької окупації України в 1943–1944 рр., спрямовану на пошук “нового обличчя” українського визвольного руху та формування його позапартійного представництва.

Реагуючи на жваво обговорюване в історіографії й громадській думці питання про те, на чиєму боці перебували ОУН й УПА в роки Другої світової війни, І.Патриляк вважає його постановку некоректною, оскільки приналежність воюючих сторін у минулій світовій війні до того чи іншого табору часто змінювалася, залежачи від геополітичної ситуації, яка, у свою чергу, визначала національний інтерес кожної окремої держави або впливової політичної групи. А відтак, на думку І.Патриляка, керівництво ОУН(б) і УПА намагалося діяти й визначати свою позицію відповідно до власних уявлень про національні інтереси України, пройшовши шлях від свідомої співпраці та ситуативного союзу між українськими націоналістами й Німеччиною, що склався влітку 1941 р. з розрахунку на німецьку підтримку ідеї української державності, до протистояння, а згодом і конфлікту з німецькими окупаційними силами в 1943–1944 рр.²⁵ За будь-яких умов, підсумовує автор, націоналісти намагалися максимально використовувати обставини на користь боротьби за самостійну українську державу, ідучи часто на шкоду власним іміджевим інтересам на співробітництво з німцями або займаючи вичікувальну позицію чи перебуваючи в стані нейтралітету з метою збереження власних сил²⁶.

Аналіз взаємин українського націоналістичного руху й Німеччини, вивчення великої кількості джерел дали підстави І.Патриляку для висновків про те, що організований і керований ОУН(б) український повстанський рух довгий час мав антинімецький характер, що нацисти з 1942 р. саме в українських націоналістах бачили найбільшу загрозу своєму пануванню в краю, що УПА, не маючи зовнішньої підтримки, домоглася визволення від німців значних українських територій, на яких не функціонувала окупаційна адміністрація, зривалися поставки сільськогосподарської та промислової продукції й сировини, визволялися люди від вивезення до Німеччини, знищувалися засоби комунікацій, ліквідовувалися представники цивільної адміністрації, дезорганізувалася місцева поліція тощо. І.Патриляк доводить, що УПА, створена значною мірою як військо для захисту населення від терору окупаційної адміністрації, змусила рахуватися зі своєю присутністю нацистів і своєю боротьбою проти них та їх союзників урятувала честь окупованої української нації²⁷. Увесь фактичний матеріал монографії здатен переконати неупередженого читача в справедливості авторського висновку стосовно ОУН й УПА як борців за свободу України та звільнення її від гітлерівського рабства²⁸.

Не обходить автор своєю увагою й дражливої теми контактів українського підпілля з представниками німецької адміністрації та силових структур на зламі 1943–1944 та влітку 1944 рр.,

коли вже чітко виявилися ознаки майбутньої поразки Німеччини у війні. Їх мету І.Патриляк убачає у звільненні з німецьких тюрем і концтаборів українських політичних в'язнів, у заощаженні власних сил в антинімецькій боротьбі у зв'язку з майбутнім витісненням німців з території України й поверненням радянської влади, одержанні німецької матеріально-технічної, продовольчої допомоги й розвідувальної інформації про радянських партизанів і польське підпілля, у досягненні нейтралітету й співпраці в боротьбі зі спільним ворогом – більшовизмом, свободі пересування українських повстанських загонів у прифронтовій смузі²⁹. І.Патриляк характеризує ці контакти українських націоналістів з німцями як прагматичні, ситуативні, вимушені й тактичні з метою використання один одного лише у власних інтересах, уникнення масштабної воєнної конфронтації між УПА, німецьким вермахтом і поліцією під час наступу Червоної армії³⁰. Автор вважає факт перемовин між УПА й німцями підтвердженням антинімецького характеру боротьби УПА, адже якби УПА й нацисти не воювали між собою, зауважує він, не потрібно було б і вести переговори між ними про припинення бойових дій³¹.

Аналізуючи діяльність українських націоналістів у 1943–1944 рр., коли перспектива краху Німеччини стала реальною, І.Патриляк наголошує на її надзвичайній складності, на спробах українських патріотів знайти в цих умовах “нове обличчя”, сформувати позапартійне представництво українського визвольного руху. На конкретних фактах він доводить, що ОУН(б) у 1943–1944 рр. остаточно перетворилася на беззаперечного лідера українського визвольного руху й фундамент визвольного руху українського народу, зумівши розбудувати найпотужнішу підпільну мережу, організувати найчисленнішу та найдієвішу мілітарну структуру – УПА, здійснити суттєві ідеологічно-організаційні зміни, зокрема, у напрямках загальної демократизації програми ОУН(б), посилення соціальної складової в програмі та пропаганді організації, що зумовлювалося внутрішньоукраїнськими й зовнішньополітичними потребами та реаліями, необхідністю залучити до визвольного руху якнайширші кола населення³².

Обґрунтованими є висновки І.Патриляка про створену в липні 1944 р. з ініціативи ОУН(б) Українську головну визвольну раду (УГВР) як про своєрідний “революційний парламент”, політичний репрезентант воюючої України, що надало українському визвольному рухові нової якості, змінивши статус поневоленої України в роки Другої світової війни з об'єкта в суб'єкт східноєвропейської геополітики, перевівши всю боротьбу за самостійність на якісно новий рівень загальнонаціональної антиколоніальної боротьби, у контекст світових антиколоніальних рухів³³. Виникнення УГВР, її оголошення “найвищим і єдиним керівним органом українського народу на час його революційної боротьби, аж до створення уряду Української Самостійної Соборної Держави”, робили, на думку автора, сумнівною легітимність уряду УРСР, деконструювали сталінський міф про “українську радянську державність” і демонстрували її абсолютну фіктивність, створили альтернативу маріонетковій владі радянської України й ускладнили сталінському керівництву ведення переговорів із західними союзниками, змушували Кремль сформувати при уряді УРСР фіктивні наркомати оборони й закордонних справ, аби переконати Захід у “реальній суверенності” радянської України³⁴. Поява УГВР, переконаний І.Патриляк, залишала всім незгодним мешканцям України бодай невелику, але все-таки альтернативу покірному існуванню в умовах радянського режиму³⁵.

Дослідження діяльності мельниківської ОУН привело І.Патриляка до висновків про те, що, перейшовши взимку 1941–1942 рр. на антинімецькі позиції, зосередившись на адміністративному, економічному, культурному й організаційному опануванні насамперед території Центральної й Східної України, потерпівши від масових арештів 1942 р., ця організація зазнала невдач у розбудові власних збройних сил, у формуванні підпільної мережі ОУН(м) і почала втрачати свої позиції у визвольному русі. Не зумівши впродовж 1943–1944 рр. пристосуватися до вимог нелегальної боротьби, нечисленна й не впливова мережа ОУН(м) була майже повністю знищена нацистами, спонукавши керівників мельниківського підпілля в 1944 р. оголосити про необхідність виходу залишків організаційного активу на Захід, в еміграцію³⁶.

П'ятий розділ монографії І.Патриляка “Локальна українсько-польська війна” викликає особливу цікавість, зокрема, у контексті бурхливих дискусій і суперечок навколо 70-річчя трагічних подій 1943 р. на Волині. Автор ретельно аналізує історичні передумови українсько-польського міжнаціонального конфлікту, розкриває його ескалацію в перші роки Другої світо-

вої війни та кульмінацію протистояння в 1942–1944 рр., досліджує оборонну боротьбу українців на Закерзонні в 1945–1947 рр. У розділі простежена динаміка розвитку конфлікту в усій його географічній площині, а не лише на Волині; зроблена спроба узагальнити статистику втрат української й польської сторін. До причин українсько-польського протистояння І.Патриляк відносить складний історичний досвід співіснування українців у межах польської держави, політику міжвоєнних польських урядів в українському питанні, фаворитизацію українців, здійснювану німецькою та радянською владами в 1939–1941 рр. на території Західної України й у Генеральному губернаторстві, провокації німецької окупаційної влади на території спільного проживання українців і поляків на Забужжі в 1942 р., непоступливу позицію польського й українського визвольних рухів у питанні приналежності західноукраїнських земель, розробку польським еміграційним урядом у Лондоні планів повторної окупації Західної України після завершення Другої світової війни, виникнення в роки нацистської окупації України “дивовижних ситуативних союзів між поляками та більшовиками і поляками та німцями”³⁷.

Аналіз причин конфлікту зумовив висновок І.Патриляка про те, що командування УПА й керівництво ОУН(б) на північно-західних українських землях для збереження єдності українських земель були зобов’язані застосовувати симетричні кроки, діяти на випередження, а це часто призводило до ліквідації поляків, які перебували на німецькій службі або були запідозрені в співпраці з гестапо чи радянськими партизанами; до використання характерного для часів Другої світової війни принципу збірної відповідальності, до звинувачень в “антиукраїнській роботі” практично кожного поляка з відповідними трагічними наслідками³⁸.

Торкаючись дискутованого в історіографії питання про наявність наказів керівництва українського повстанського руху щодо антипольської акції, І.Патриляк заперечує прийняття такого рішення, наголошуючи, що в розпорядженні істориків немає наказу командування УПА про знищення польського населення³⁹. Він припускає, що повстанські лідери відклали початок антипольської акції, намагаючись запобігти виникненню повноцінного антипольського фронту й полагодити конфлікт шляхом переговорів, навіть попри агресивну поведінку поляків стосовно українських самостійницьких прагнень. На його думку, це могла бути лише ініціатива місцевого, регіонального керівництва ОУН(б) і УПА, максимум на рівні окремого краю⁴⁰.

Аналізуючи події 11–12 липня 1943 р., що супроводжувалися організованим нападом відділів УПА на численні самооборонні бази й колонії поляків на Волині, І.Патриляк кваліфікує їх як превентивний акт, учинений для запобігання реалізації польських планів нової окупації українських земель, після чого конфлікт вийшов з-під контролю командування й перетворився на спрямовану на взаємне винищення міжетнічну боротьбу, яка принесла тисячі невинних жертв з обох боків⁴¹.

Підбиваючи підсумки українсько-польської війни, що тривала на території Холмщини, Грубешівщини, Берестейщини, Полісся, Волині й Галичини з кінця 1942 до кінця 1944 років, і опираючись на українську, польську, радянську й німецьку статистику, історіографічні та документальні джерела, І.Патриляк робить спробу визначити приблизну кількість жертв українсько-польського протистояння. Він припускає, що в ньому загинуло 13–16 тис. українців, з яких близько 4 тис. припадає на Холмщину, Грубешівщину й Підляшшя, і 38–39 тис. поляків, а біженцями стали, відповідно, 20 і 355 тис. осіб. Кількість польських жертв на Волині автор оцінює у 23–24 тис. осіб, вважаючи ці дані найбільш коректними. Українці Волині, Полісся й Берестейщини від дій польського підпілля, поліції, що була на службі в німців, польських і радянських партизанів утратили, за оцінками І.Патриляка, 10–12 тис. убитими, з яких 3–4 тис. – на рахунку польської самооборони й Армії Крайової. Що стосується Галичини, то під час польсько-української війни, за припущенням автора монографії, загинуло близько 15 тис. поляків і 3–4 тис. українців, убитих аківцями й польськими військовими на німецькій службі. Шукаючи термінологічне визначення вищезгаданих трагічних подій, І.Патриляк пропонує вести мову не про геноцид українцями поляків, а про локальну війну між збройними формуваннями двох народів із залученням цивільного населення, яка супроводжувалася етнічними чистками з обох боків⁴².

Значне місце в монографії відведено завершальній фазі українсько-польського конфлікту, пов’язаній зі збройною оборонною боротьбою УПА й оунівського підпілля на Закерзонні в

1945–1947 рр., охороною українського населення краю від депортацій і фізичного винищення, що стало головним тактичним завданням УПА на Закерзонні, актуалізованим трагедією знищеного вояками АК у березні 1945 р. українського села Павлокоми. За даними І.Патриляка, загалом, разом із збройним підпіллям ОУН, самооборонними кущовими відділами й куреннями УПА український визвольний рух на Закерзонні восени 1945 р. мав у своєму розпорядженні 9–10 тис. осіб⁴³.

Фактологічний матеріал розділу засвідчує, що лише завдяки масовому застосуванню регулярних військ і спецпідрозділів і повній депортації корінного українського населення з українських етнічних територій Закерзоння під час здійснення акції “Вісла” у квітні-липні 1947 р. польській державі вдалося в повоєнні роки ліквідувати українське націоналістичне підпілля й повстанський рух на своїй території та вирішити для себе українську проблему, прикриваючись, зокрема, необхідністю боротьби з УПА⁴⁴.

Наслідками весняно-літніх боїв Війська Польського проти УПА й проведення акції “Вісла” для українського націоналістичного підпілля та повстанського руху стали, за оцінками І.Патриляка, утрата 50–80% особового складу своїх закерзонських відділів, усвідомлення командуванням УПА на Закерзонні безперспективності продовження тут своєї боротьби, вихід повстанських сотень із цього регіону на територію Західної Європи й в Україну, переведення частини підпільників у межі УРСР⁴⁵.

Підсумовуючи трагічні результати українсько-польської війни, активна фаза якої тривала з 1942 до 1947 рр., І.Патриляк констатує поразку української сторони, попри запеклий опір, у боях на Закерзонні; припинення існування польського фронту УПА, наводить сумну статистику українських утрат, згідно з якими на українських етнічних землях Закерзоння в 1944–1947 рр. було вбито 10–12 тис. цивільних осіб, майже півмільйона українців депортовано на територію СРСР і 150 тис. розсіяно на півночі й заході Польщі. У боях із польськими та чехословацькими військами загинуло 2–3 тис. повстанців і підпільників мережі ОУН, на Захід прорвалося до 300 осіб, приблизно стільки ж пробилося в УРСР⁴⁶.

Заключний, шостий розділ монографії присвячений протистоянню УПА й оунівського підпілля радянському тоталітарному режиму в останні роки Другої світової війни та після її завершення. У відповідних підрозділах книги автор ретельно досліджує перебіг конфлікту українських націоналістів із радянським партизанським рухом у 1943–1944 рр., висвітлює локальні напади повстанців і підпільників на підрозділи Червоної армії в 1944–1945 рр., боротьбу збройного підпілля й повстанців проти внутрішніх військ НКВС і радянської адміністрації на завершальному етапі Другої світової війни. Значна увага приділяється автором “малій війні” українського повстанського руху й націоналістичного підпілля з радянським режимом у першому повоєнному п’ятиріччі 1945–1950 рр., боротьбі підпілля ОУН в останні роки своєї організованої діяльності в 1951–1954 рр. і придушенню комуністичним режимом окремих осередків антирадянського спротиву в 1954–1960 рр.

Аналіз конфронтаційних взаємин українських повстанців з радянськими партизанами привів автора до висновків про їхні кардинально відмінні стратегічні цілі й ідеологічні засади, що зумовило, незважаючи на досягнення короткотермінових домовленостей про нейтралітет і збіг окремих тактичних завдань, масштабну партизанську війну між ними в роки нацистської окупації України й нездатність знайти порозуміння в можливій спільній боротьбі проти німців. Адже оунівці прагнули створити незалежну українську державу, тоді як червоні партизани боролися проти німців і націоналістів за відновлення радянської влади на території СРСР, у якому Україна була б адміністративно-територіальним утворенням⁴⁷.

Складною й неоднозначною дослідницькою проблемою вважає І.Патриляк локальне протистояння й напади відділів УПА на окремі підрозділи та частини Червоної армії в 1944–1945 рр., оскільки вони не були санкціоновані вищим керівництвом визвольного руху й порушували “Тактичні інструкції” командування УПА від 24 грудня 1943 р., які забороняли вступати в бої з регулярними радянськими військами. Зумовлені конкретними ситуаціями й реальними обставинами фронтової дійсності, потребами в зброї, медикаментах і продовольстві, масштабною призовною кампанією до Червоної армії тощо, збройні напади відділів УПА тривали до кінця 1945 р., а з початку 1946 р. вони практично не фіксуються⁴⁸.

Констатуючи епізодичний характер сутичок повстанських відділів із підрозділами й частинами Червоної армії, боротьбу з НКВС на завершальному етапі Другої світової війни І.Патриляк визначає як системну й таку, що становила основу бойової діяльності підпілля⁴⁹. Автором детально розглянутий перебіг усіх найбільших боїв і сутичок повстанців з військами НКВС, їх особливості й наслідки, пов'язані з блокуванням під час масштабних військово-чекістських операцій лісових масивів і навколишніх населених пунктів, великими втратами в лавах УПА, суттєвими змінами структури й тактики боротьби УПА, яка ставала більш гнучкою й пристосованою до боротьби в нових умовах⁵⁰.

Аналізуючи політику радянського керівництва щодо українського самостійницького руху в післявоєнний період, І.Патриляк ґрунтовно висвітлює його діяльність, спрямовану на остаточний розгром, дискредитацію й компрометацію УПА, знищення підпілля ОУН і будь-якого збройного спротиву комуністичному режимові. Серед методів цієї роботи, виділених, систематизованих і проаналізованих автором монографії, слід назвати т. зв. “Велику блокаду”, пошук і ліквідацію керівників підпілля й командирів УПА (Р.Шухевича, В.Кука та ін.), розквартирування військових гарнізонів у населених пунктах Західної України, застосування проти УПА Червоної армії, винищувальних батальйонів, масові й безперервні військово-чекістські операції та каральні заходи внутрішніх військ МДБ, використання практики заручництва та колективної відповідальності, а також спецгруп й агентів-бойовиків, що діяли під виглядом повстанців; масові переселенські акції й депортації населення на Схід, упровадження радянської агентури в підпільні структури тощо⁵¹.

У свою чергу український визвольний рух, виборюючи незалежну державу, попри важкі втрати, в умовах майже цілковитої ізоляції від зовнішнього світу й байдужості світової громадськості до самостійницького чину українців удавався до бойкотування виборів до Верховних Рад СРСР та УРСР, здійснення повстанських рейдів теренами Румунії й Чехословаччини, боротьби проти радянської та колективізації західноукраїнського регіону й антиколгоспних акцій, посилення агітаційно-пропагандистської, виховної та видавничої діяльності, реорганізації повстанського руху й перебудови його структури, зміни тактики та форм збройної боротьби з масштабної повстанської на підпільно-конспіративну з метою пристосування до нових умов. Широко використовувалися також збройні акції захисного характеру, акти індивідуального терору, проникнення в структури радянської влади, боротьба з місцевим комуністичним і колгоспним активом, апаратом МВС і МДБ тощо. Наприкінці 1940-х рр. відбулися розформування й демобілізація повстанських сотень, згорання діяльності армійських підрозділів і перехід особового складу УПА в підпорядкування мережі ОУН, що означало злиття обох структур в єдине збройне підпілля, перехід від широкомасштабної партизанської війни й повстанських форм масової збройної боротьби до глибоко законспірованого підпілля⁵².

Оцінюючи результати багаторічної збройної боротьби українського національно-визвольного руху за створення Української самостійної соборної держави та його протистояння радянському тоталітарному режимові, І.Патриляк наводить сумну й трагічну статистику комуністичних репресій і масштабних утрат українських повстанців і підпільників, підкреслюючи його нерівний, героїчний і жертвний характер. Він принципово стверджує, і в цьому з ним не можна не погодитися, що, зазнавши військової поразки у війні за незалежність Батьківщини, український визвольний рух водночас здобув цілковиту ідейну, духовну й моральну перемогу, оскільки ідеали свободи та національної незалежності, які виборювали ОУН й УПА, знову стали актуальними й перемогли, а на політичній мапі світу, нарешті, з'явилася незалежна Україна⁵³.

У післямові до монографії, узагальнюючи її зміст і багатоаспектну діяльність українського націоналістичного підпілля та повстанського руху в Україні від 1939-го до початку 1960-х рр., І.Патриляк полемізує із сучасними звинуваченнями скептиків і критиків на адресу лідерів воюючої України в політичній короткозорості, нерозумінні приреченості своєї боротьби за незалежність, національному фанатизмі, нездатності до компромісів тощо. Слушно зауважуючи, що ці “помилки” добре видно лише з погляду сьогодення і 70 років тому вони зовсім не були очевидними, він переконаний, що тактика, обрана ОУН (а після її розколу – ОУН(б)) для досягнення стратегічної державотворчої мети, в основному була правильною, а ідея створення

української держави в роки Другої світової війни й у перші повоєнні роки мала шанси на свою реалізацію. Однак їхнє втілення, вважає автор, залежало від позитивних і сприятливих геополітичних умов й обставин, які, на жаль, створювалися не українськими, а зовнішніми політичними чинниками⁵⁴.

Уважний аналіз тексту монографії І.Патриляка засвідчує, що авторові на підставі використання великої та доволі репрезентативної архівної й історіографічної джерельної бази вдалося, на наш погляд, успішно реалізувати цілі й завдання наукового дослідження та всебічно й комплексно, на основі системного аналізу, розкрити й проаналізувати діяльність українського націоналістичного підпілля й УПА в політичному та військовому вимірах доби Другої світової війни й післявоєнного часу, дослідити напрями, форми й методи їхньої політичної та збройної боротьби, її стратегію й тактику, спрямовані на створення Української самостійної соборної держави як у роки війни, так і після її завершення.

Безперечним творчим досягненням автора є як сама постановка цієї важливої й актуальної наукової проблеми, що попри наявність великої кількості праць ще не отримала належного об'єктивного висвітлення в історичній літературі, так і її вирішення. Мова йде насамперед про унікальний конкретно-історичний матеріал, запропоновані концептуально-методологічні й фактологічні положення та висновки, що стосуються різноманітних аспектів боротьби й діяльності українського самостійницького руху в 1939–1960 рр. Новизну дослідження зумовив також поважний комплекс архівних й історіографічних джерел, який уявляється оптимальним для всебічного вивчення діяльності ОУН та УПА і є ґрунтовною базою для подальшого поглибленого наукового пошуку.

На підставі вивчення й аналізу величезного фактичного матеріалу, уведення до наукового обігу значної кількості нових і різнопланових архівних джерел І.Патриляк сформулював низку принципово нових, конструктивних і перспективних теоретичних висновків й узагальнень, які дозволили побачити цілісну, стереоскопічну картину досліджуваних процесів і явищ, осмислити внутрішню логіку українського руху опору, його проблемні й позитивні сторони, успіхи, невдачі й помилки та ввести його в широкий європейський і світовий контекст подій Другої світової війни, історії національно-визвольних й антиколоніальних рухів ХХ ст. Це, зокрема, стосується таких активно дискутованих серед науковців і громадськості й уже згадуваних вище проблем, як діяльність націоналістичного підпілля в Україні після інкорпорації західно-українських земель до складу УРСР, його антинацистська боротьба в роки німецько-радянської війни, становлення, поетапне розгортання й територіальне поширення українського повстанського руху в цей період, українсько-польський міжетнічний конфлікт 1940-х рр. та його причини, перебіг і наслідки, ідеологічна еволюція ОУН(б), мікроісторія націоналістичного руху, його регіональна специфіка, демографічні втрати ОУН й УПА в роки війни та в повоєнний час, взаємини УПА з підрозділами Червоної армії й радянськими партизанами, доцільність і виправданість опору радянській владі після завершення нацистської окупації України й аж до 1950-х рр. тощо.

Разом з тим текст монографії переконує, що окремим аспектам цієї невичерпної проблеми її авторові слід було, на наш погляд, приділити більше уваги. Це стосується, зокрема, питання про місце й роль Української греко-католицької церкви у військово-політичній, виховній і пропагандистській діяльності ОУН та УПА, взаємини українського повстанського руху з єврейським населенням України в роки Другої світової війни й ставлення керівництва воюючої України до геноциду українського єврейства. Актуальними залишаються й питання, пов'язані з установленням кількості втрат і жертв безкомпромісного протистояння й боротьби 1940–1950-х рр., багато з яких мають приблизний та оціночний характер. Майбутні перевидання книги доцільно доповнити розділом про джерела, історіографію та методологію дослідження, а також списком використаних джерел і літератури, що значно полегшило б читачам орієнтування в історіографії й бібліографії проблеми.

Таким чином, ознайомлення з монографією І.Патриляка засвідчує, що українська історіографія збагатилася фундаментальним дослідженням украї важливої проблеми вітчизняної історичної науки. Написана талановитим істориком, що належить до нового покоління українських учених і здобув історичну освіту, фах і наукове визнання вже в незалежній Україні, вона

стала серйозним і важливим внеском у вітчизняну гуманітаристику й відповідає сучасним інтелектуальним і духовним потребам українського суспільства. Монографія, вочевидь, сприятиме приросту й збагаченню знань громадян України з історії Другої світової війни, українського національно-визвольного руху у XX столітті та новітньої історії України загалом. Презентуючи об'єктивне, але водночас україноцентричне бачення вказаної проблематики, монографічне дослідження І.Патриляка має беззаперечну наукову цінність, суспільне та практичне значення й буде, сподіваємося, вельми затребуваним у науковому, освітньому, інтелектуальному й інформаційному житті та просторі України.

1. Патриляк І. К. “Встань і борись! Слухай і вір...”: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.) : монографія / І. К. Патриляк. – Львів : Часопис, 2012. – 592 с.
2. Патриляк І. К. Діяльність українського націоналістичного підпілля та повстанської армії в роки Другої світової війни : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук / І. К. Патриляк. – К., 2012. – 36 с.
3. Патриляк І. К. “Встань і борись!”... – С. 10.
4. Там само.
5. Там само.
6. Там само. – С. 30–31.
7. Патриляк І. К. “Встань і борись!”... – С. 44; його ж. Діяльність українського націоналістичного підпілля... – С. 19.
8. Патриляк І. К. “Встань і борись!”... – С. 55, 56; його ж. Діяльність українського націоналістичного підпілля... – С. 19, 27.
9. Патриляк І. К. “Встань і борись!”... – С. 97.
10. Там само. – С. 107.
11. Патриляк І. К. Діяльність українського націоналістичного підпілля... – С. 20.
12. Патриляк І. К. “Встань і борись!”... – С. 122, 123.
13. Там само. – С. 123.
14. Там само. – С. 126.
15. Там само. – С. 126–127.
16. Там само. – С. 141, 142.
17. Там само. – С. 150, 152.
18. Патриляк І. К. Діяльність українського націоналістичного підпілля... – С. 21.
19. Патриляк І. К. “Встань і борись!”... – С. 184, 194.
20. Там само. – С. 195, 196, 197, 206.
21. Там само. – С. 234, 235.
22. Там само. – С. 257–283.
23. Там само. – С. 259, 264, 265.
24. Там само. – С. 283.
25. Там само. – С. 284, 285.
26. Там само. – С. 348.
27. Там само. – С. 348, 553.
28. Там само. – С. 349.
29. Там само. – С. 350.
30. Там само. – С. 351, 358.
31. Там само. – С. 358.
32. Там само. – С. 360.
33. Патриляк І. К. “Встань і борись!”... – С. 378, 383; його ж. Діяльність українського націоналістичного підпілля... – С. 23.
34. Патриляк І. К. “Встань і борись!”... – С. 378, 383.
35. Там само. – С. 383.
36. Патриляк І. К. “Встань і борись!”... – С. 381–382; його ж. Діяльність українського націоналістичного підпілля... – С. 21, 23, 27, 28, 29.
37. Патриляк І. К. “Встань і борись!”... – С. 399; його ж. Діяльність українського націоналістичного підпілля... – С. 23.
38. Патриляк І. К. “Встань і борись!”... – С. 399, 411.
39. Там само. – С. 406.
40. Там само. – С. 404.

41. Там само. – С. 405, 406.
42. Патриляк І. К. “Встань і борись!”... – С. 425, 426; його ж. Діяльність українського націоналістичного підпілля... – С. 23, 29.
43. Там само. – С. 428, 430.
44. Там само. – С. 432.
45. Там само. – С. 435.
46. Там само. – С. 437.
47. Там само. – С. 438, 457.
48. Патриляк І. К. “Встань і борись!”... – С. 459, 460, 467; його ж. Діяльність українського націоналістичного підпілля... – С. 25.
49. Патриляк І. К. “Встань і борись!”... – С. 468.
50. Патриляк І. К. “Встань і борись!”... – С. 468–498; його ж. Діяльність українського націоналістичного підпілля... – С. 26.
51. Патриляк І. К. “Встань і борись!”... – С. 499, 500–538.
52. Там само. – С. 499–538.
53. Там само. – С. 550.
54. Там само. – С. 383, 551, 552.